

M.

Het einde en het begin

Van Antonio Scurati verschenen eerder

M. De zoon van de eeuw

M. De man van de voorzienigheid

M. De laatste dagen van Europa

Fascisme en populisme. Mussolini nu

M. Het uur van de waarheid

Antonio Scurati

M.

Het einde en het begin

Uit het Italiaans vertaald
door Jan van der Haar

Wereldbibliotheek

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectwerkbours
van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Deze vertaling is mede mogelijk gemaakt dankzij een subsidie van het
Italiaanse ministerie van Buitenlandse Zaken en Internationale Samenwerking

*Questa traduzione è stata resa possibile anche grazie ad un
contributo alla traduzione del Ministero degli Affari Esteri
e della Cooperazione Internazionale italiano*

Published by arrangement with The Italian Literary Agency

Oorspronkelijke titel *M. La fine e il principio*

© 2025 Giunti Editore S.p.A.

© 2026 Nederlandse vertaling Jan van der Haar / Wereldbibliotheek

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen
van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

*All rights are reserved, including those for text and data
mining, AI training and similar technologies.*

Omslagontwerp Anita Merconchini / bij Barbara
Foto binnenzijde omslag © Leonard de Selva / Bridgeman Images
(met de Duomo); © Fototeca Storica Nazionale A. Giraldi
Foto auteur © Mondadori Portfolio / Opale

NUR 302

ISBN 9789028454446

www.wereldbibliotheek.nl

www.janvanderhaar.net

Net als bij het begin hamer ik er aan het einde nog eens op dat feiten en personages in deze documentaire roman niet aan de fantasie van de auteur zijn ontsproten. Integendeel, de hierin opgevoerde afzonderlijke gebeurtenissen, personages, dialogen of betogen zijn stuk voor stuk historisch gedocumenteerd of door meerdere bronnen gezaghebbend bevestigd – behoudens, uiteraard, de slot-monoloog. Nu meer dan toen ik dit verhaal begon, is een substantieel en toenemend aantal Italianen, Europeanen, Amerikanen geneigd deze verschrikkelijke geschiedenis te ontkennen, te bestrijden, zelfs met weemoed te herdenken. Ze bereiden zich daarmee voor om die in nieuwe vormen te herhalen. Daarom wordt het nu meer dan ooit noodzakelijk om die geschiedenis te blijven vertellen. Er de verantwoordelijkheid voor te nemen. Tegenover het verleden, het heden en, vooral, de toekomst.

Voor al degenen die nog geloven
in de democratie.
Laten ze zich opmaken om te vechten.

‘De doden hebben niet alleen hun gewicht, maar leven voort.’

Filippo Turati, herdenking van Giacomo Matteotti,

27 juni 1924

1943

*Park van Porta Venezia
Milaan, zomer 1943*

De aap krijst. Hij welft zijn rug om het geluid door zijn opgezwollen strottenhoofd uit te spuwen, hij slaat zijn tong tegen het tongbeen ter hoogte van de vierde nekwervel, richt de vloek van zijn gladde billen, van zijn uitstekende anus ten hemel en krijst het uit. Met zijn muil zo opengesperd dat zijn ogen bijna dicht zitten, met zijn hoektanden bloot, met zijn kop in de blinde kramp achterover krijst de aap met de hondensnuit als een bezetene.

Het is een snijdend gekrijs, een hysterische sirene in het stil geworden luchtruim. Het gedreun van de viermotorige vliegtuigen is weggestorven, het gedaver van de bommen opgehouden, de mensen zwijgen, haast bang om de aandacht van de verwoesters naar zich toe te trekken, ze liggen sprakeloos, geknakt, behoedzaam neer. Heel even houdt het hele resterende leven zijn adem in. Het is een heldere, schitterende nacht, een zoele zomernacht, als het ware dagverlicht door de volle maan, het zachte schijnsel van het langzaam neerdalende ernstvuurwerk en de vlammeende vuurzeen. Een door de krijsende baviaan vervormde nacht.

Al drie dagen en drie nachten vliegen er bommenwerpers in het luchtruim boven Milaan, in zwermen, in opeenvolgende golven boven deze ongelukkige wereldstad in de grote vlakke, hopeloos ver van iedere zee, in golven die niet breken, die geen branding kennen en toch terugkomen, steeds opnieuw, en die de fascistische oorlog vanuit de steppen van de Don, vanuit de Afrikaanse zand-

woestijnen, vanuit de Balkanstroomversnellingen van de Vjosë thuisbrengen naar zijn aanvalsepicentrum.

Drie nachten achter elkaar hebben de Engelse Lancasters honderden en nog eens honderden tonnen explosieven boven Milaan gelost. Alle wijken zijn zonder uitzondering getroffen, van Vigentino tot Ticinese, van Lambrate tot Porta Genova, van de middenstandswijken tot de volksbuurten. Aan puin zijn het Ca' Grande, het monumentale, door Francesco I Sforza gestichte ziekenhuis, de romaanse kerk van Sant'Ambrogio, de Santa Maria delle Grazie van Bramante, het Koninklijk Paleis brandt uit, het Scala-theater brandt uit door een regen aan brandbare fragmentatiebommen, een immense, tomeloze brand verwoest het Teatro Filodrammatici. De lijst van vernietiging zou lang worden, het register indrukwekkend: 1500 met de grond gelijkgemaakte gebouwen, 11.000 zwaar beschadigd, 15.000 getroffen. Milaan en zijn buitenwijken vormen één grote aanblik van ruïnes. De paarden van de Arco della Pace trekken een wagen van vuur.

Schuddend op haar grondvesten trilt de stad in deze tussenliggende stilte, terwijl het gekrijs van de aap neerstrijkt op brandende balken, skeletten van palazzi, ingestorte muren waarachter het leven binnenshuis zichtbaar wordt.

Uiteindelijk hebben ze ook het dierenpark van Porta Venezia geraakt. De dieren uit de savanne of de jungle die door de verwrongen tralies zijn gevlucht, lopen tussen vrouwen in peignoir die er, al gravend in de puinhopen op zoek naar een zoon, geen oog voor hebben. Als in een boze hof van Eden lopen mens en dier zij aan zij over dezelfde grond, betreden ze samen puin en fosforplaatjes, waardoor bij neergezette voeten of poten vonken en vlammen opschieten.

Benito Mussolini is opgepakt, het fascisme is gevallen, de Anglo-Amerikanen bestoken Italië vanuit de lucht en maken zich op om het vanaf zee binnen te dringen. Niets van dat al klinkt echter door in de primitieve kreet van de bezeten aap. De geschiedenis van de mens verdwijnt in de idiote blik van het dier.

Benito Mussolini
Het eiland Ponza, 28-29 juli 1943

‘Ik wil niet, ik wil niet, ik wil niet.’ Het gerucht gaat dat hij zich, tegenstribbelend als een klein kind, aan de leuning van de loopbrug vastklampte. De vuurtorenwachters zullen het hun leven lang vertellen, bij hoog en bij laag zwerend in wie weet welke achterbuurt-kroegjes. Eén ding staat vast: de gevangene is aan wal gekomen in hetzelfde vermomfaaide pak dat hij aanhad bij zijn aanhouding, een hoed diep over zijn hoofd en niet eens een karige bundel onder de arm. De bagage van een asceet, een wijze of waarschijnlijker, iemand die, nadat hij het lange tijd over zich heeft afgeroepen, is overvallen door het lot.

De korvet Persefone C40 van de koninklijke marine is even na negenen ’s morgens voor anker gegaan bij het eiland Ponza, vlak bij het buurtschapje Santa Maria. Twee uur later is Benito Mussolini van de loopbrug aan de westkant gestapt.

De afgezette dictator heeft geen enkel teken van verzet, ergernis of verontwaardiging gegeven. Door zes carabinieri is hij naar het strand gebracht, hij oogde futloos, gelaten, bejaard. Voordat hij zijn schreden richtte naar een groenig huis van twee verdiepingen, op afstand van het dorp, met werkloze vissersboten eromheen, was er nog één blijk van belangstelling voor het leven: hij bleef even staan en tuurde naar de zee in de richting van Ventotene.

De gedetineerde bekende tegenover de cipiers moe te zijn, met als enig verlangen een bed. Maar hij werd naar een grijs vertrek-

je geleid, vier muren vol zoutwaterschimmel, slechts ingericht met een cafétafeltje, een stoel met een zitting van loszittend riet en een spiraalbodem zonder matras. Ook toen protesteerde hij niet. Hij probeerde een paar seconden de kale spiraalbodem uit en legde zijn hoofd op zijn tot kussen gevouwen jas, vervolgens overheerste bij hem het schrijnende verlangen naar lucht, licht, meer nog dan de afkeer van zichzelf als oude gekooide prooi.

En zodoende ziet de Leider van het fascisme, wanneer hij zich vertoont op het balkon van het huis dat in Ponza bekendstaat als de Villa van de 'ras' Maui, omdat een Abessijnse notabele er als gevangene van het regime heeft vastgezeten, zich begluurd door heel het dorp. De balkons en de ramen van dat oude vissersplaatsje en nog oudere gevangenisoord wemelen van de vrouwen en mannen met verrekijkers. De geruchtmakende komst van de illustere gevangene veranderde het middagslaperige kustplaatsje in een stadion, theater, slagveld dat vanaf een hoge heuvel met de kijker wordt verkend.

Opnieuw, misschien voor het laatst, wordt Mussolini gezien, maar ziet hij zelf niet. Hij wordt verblind door de mediterrane zon op de zee in het westen en door zijn dictatorsverziendheid. Maar als ook hij een kijker kon richten naar de horizon, zou hij van nogal wat mannen die hem verbluft aanstaren het gezicht herkennen. Op Ponza zitten namelijk, behalve honderden politieke geïnterneerden uit de Balkan, al jaren talloze tegenstanders van het fascistische regime. Onder hen bevinden zich meervoudig onderscheiden officieren die ten tijde van de verovering van de macht een aanslag pleegden op het leven van de tiran, en oude kameraden met wie hij in de nog langer vervlogen jaren van de socialistische idealen de strijd, de cel, de doop van zijn kinderen deelde. Hij heeft ze verbannen naar die afgelegen tufstenen rots in de Tyrreense Zee.

Nu is hij echter de balling. Nu is hij de bijna-dode van wie het verscheiden nog niet wereldkundig is gemaakt. Nu geldt het 'kruisigt hem' hemzelf. Nog steeds en voor altijd bezet hij het centrale toneel in het spectaculaire, razende, bloedige en al met al zinloze fascisme. Maar wat een gigantische schaduw de gevelde Duce ook

over de tragedie van drie continenten werpt, zijn slachtoffers van gisteren, zijn celgenoten van nu, zijn beulen van morgen zien enkel iemand in hemdsmouwen die met een smoezelige zakdoek nerveus zijn voorhoofd afwist.

Wat was dat fascisme ook helemaal? Dat idee dat de eeuw had moeten vormen en dat binnen vierentwintig uur is verdwenen? Hoe heeft de koning, na zichzelf tot zijn enige vriend te hebben verklaard, hoe heeft dat kromme, bescheten mannetje dat hij een imperium heeft geschonken, hem in de voordeur kunnen laten arresteren? Hoe hebben de partijbonzen, non-valeurs die alles aan hem te danken hadden, hem zijn mandaat kunnen ontnemen, alsof hij de beheerder van een wooncomplex was? Hoe heeft het volk, dat zich volledig met hem had vereenzelvigd, na hem twintig jaar lang elke ochtend vroeg overal te hebben vereerd, zijn naam kunnen vervloeken? Tot voor kort waren er miljoenen fascisten in Italië lid van de partij, honderdduizenden knokploegleden lid van de Militie, tienduizenden van zijn pretorianen lid van de M-bataljons. En toch is niemand in beweging gekomen. Niemand. Het is iets ongekenks wat de natuurwetten overstijgt, een gewelddaad zonder weerwoord – iedere logica te boven –, een beschaving die geruisloos instort, stil kermend verschrompelt – iedere verbeeldingskracht te boven –, een geïmplodeerde ster in de ijzige stilte van de kosmos.

Het had hier en daar wel geknarst, het formidabele apparaat van het fascisme had zijn elan verloren. De militairen hebben het steeds gedwarsboomd, onderhuids, maar stelselmatig; de burgerij heeft het steeds uitgebuit; de knokploegleden, die aan politiek gingen doen, hebben stukje bij beetje iedere loyaliteit, iedere moed verloren; Hitler heeft, verblind door de gloed van de oorlog, alleen verschroeide aarde achtergelaten en hen aan een één tegen allen overgeleverd. De koning heeft hem steeds bedrogen, het volk, het plebs, heeft zich daarbij aangesloten.

En toch is de omslag enorm, niet te bevatten. Een politieambtenaar uit het escorte heeft hem onderweg naar Ponza bijzonderhe-

den onthuld: Rome, de hoofdstad die hij uit eeuwen verval wakker heeft geschud, is feestelijk opgetuigd; in Milaan hebben de wederverkopers zich afgekeerd van de laatste editie van *Il Popolo d'Italia*, die een bewogen saluut bracht aan de Duce, en verder zijn de arbeiders op het dak van het kantoor geklommen en hebben ze het reusachtige logo letter voor letter losgerukt. Overal worden de tressen van de Militie-uniformen getrokken, worden de partijspeldjes in het riool gegooid, worden in buitenmatige woede standbeelden neergeslagen: hout tegen brons, hout tegen steen, tegen marmer. Van ieder plein golven juichkreten op, de uitingen van haat zijn niet te tellen, de rancune wordt grotesk. Iemand in Ancona schijnt de moeite te hebben genomen om een zwaar bronzen borstbeeld van Benito Mussolini naar een openbaar urinoir te verslepen.

Zelf weet hij van niets, hij weet niet eens hoe het afgelopen is met zijn vrouw, zijn kinderen, hij wordt gezien, maar ziet zelf niet, al twee dagen verkeert hij in het duister. En toch lijkt het of hij hen hoort. Het dronkenmansgelal reikt tot aan het balkon van dat groenige huis op het eiland Ponza: de Italianen zitten allemaal in de kroeg. Ze proosten op zijn val, op hun puinhoop.

De ondankbaarheid is immens. Het gebrek aan erkentelijkheid van de Italianen is alleen al duizelingwekkend als je denkt aan alles wat hij voor het land heeft gedaan; als je denkt aan die tienduizenden mensen die als gekken blèrden bij ieder woord van hem op de Piazza Venezia, en op elk ander plein van Italië, alleen om hem daarna, in het uur van de nederlaag, te vervloeken en te verloochenen.

Dictators hebben geen alternatief, ze kunnen niet weigeren, ze moeten vallen. Die les kent hij. Maar waarom flikken ze hem dit? Vanwaar die zinloze kwellingen? Al twee dagen houden ze hem compleet in afzondering, zonder een cent, zonder een paar schoone sokken, met alleen de kleding die hij droeg. Waar zijn ze bang voor? Hij is politiek begraven, zijn naam is in de ban gedaan, de miljoenen Italianen die hem tot voor kort bejubelden, haten hem nu, ze vervloeken zijn geboortedag. De levenden haten hem, de levenden en misschien de doden ook. Jezus verliet in zijn eentje de hof van Gethsemane, geen enkele vriend was hem nabij.

Waarom gaan ze dan door? Waarom vernederen ze zichzelf dan door die ommekeer, door die miskennen, en moeten ze het werk van twintig jaar in achtenveertig uur dronkenschap vernietigen?

Benito Mussolini is de man wiens naam de wereld in beroering heeft gebracht, die de communistische barbarij had tegengehouden, Italië nieuwe wegen heeft gewezen, een groot, sterk, bewonderd, gevreesd, trots land voor zijn volk heeft gewild. De volksmenner die moerassen heeft drooggemalen, wegen aangelegd, industrieën, zomerkolonies opgezet, bruggen geslagen, de weldoener die het vaderland overzeese gebiedsdelen, nieuwe steden in de laagvlakten heeft geschonken, een zoon gesneuveld in het luchtruim van Pisa.

En hij was er toch bijna in geslaagd. Tot '37 was alles op rolletjes gegaan, het fascisme had goede dingen, grootse werken verricht, het had de Kroon Ethiopië, Albanië geschonken, het had het imperium tot stand gebracht, het concordaat, het IMI (Italiaans Militair Instituut), het IRI (Instituut voor Industriële Wederopbouw), de EIAR (Italiaanse Instelling voor Radio-omroep), de SIAE, (Italiaanse Maatschappij voor Auteurs en Uitgevers), het ONB (Nationaal Werk Balilla) en het ONMI (Nationaal Werk Moeder en Kind).

Heeft hij soms gedroomd? Was het allemaal illusie, een rimpeeling in het oppervlak, een dun laagje vernis? Of is dit de droom, deze gruisige sfeer, deze werkloze vissersboten die eindeloos moeten dobberen op de olieachtige wateren van een in tufsteen aangelegde pier?

Het zou beter zijn geweest als hij toen, in negentienhonderdzevenendertig, dood was gegaan. Ze zullen het missen, het fascisme. Misschien zal het een paar generaties duren, maar dan zal de toekomst omkeren en het fascisme de achting toekennen die een gevallen toekomst.

Nu is het klaar. Niet meer denken aan het verleden. Dat is ook dood. Het verleden is ons vergeten. Ondankbaarder dan de mensen, dan dit vlaggende, infame Rome, dan deze gedachteloze rancune. Liever een Balkanees nekschot.

Het alternatief zou het heden zijn, de minderwaardigste tijds-

dimensie van de drie, de verkwisting van dagen. Weer een partij-tje kaarten, het leven als een kruiswoordraadsel, een vermoeid, bejaard man, beheerst door de gebeurtenissen, enkele overgebleven juichmomenten, meteen tenietgedaan door een verwoestende mislukking, de zeldzame vriendelijkheid, erkentelijkheid van een jonge Ciociaarse foerier.

Vanachter hun gevangenisramen kunnen de door het regime verbannen antifascisten op het eiland Ponza de golven tegen de rotsen van Santa Maria niet horen. De dwangmatige toename van betekenisloze frasen, gericht tot de toekomst die ze eindeloos zal herhalen, stijgt niet op naar hun balkons. Hun verrekijkers zien echter duidelijk de persoon Benito Mussolini in een onverwacht nijdig gebaar: de Duce grijpt de leuning van het balkon alsof hij die los wil rukken, hij neemt zijn hoofd tussen zijn handen, gaat dan het huis weer binnen. Daarin ligt de hele waarheid besloten, in dat snelle vertwijfelde gebaar, de kust ligt roerloos in de zon, de val is definitief.

Tegen de avond laat een meelevende carabinieri zijn vrouw een kom bouillon, een ei, wat brood, wat fruit gereedmaken voor het avondeten van de gevangene, twee lakens en een oude matras voor zijn bed. De volgende dag wordt Benito Mussolini zestig. Van de *maresciallo* van de plaatselijke carabinieri, ene Marini, krijgt hij twee rijpe perziken ten geschenke. Het is eind juli, de winter begint.